

ПЕРЕДМОВА

2020 рік виявився надто особливим в історії людства. Життя в умовах пандемії черговий раз поставило на перший план медичну сферу і постать медика, з котрими, окрім традиційних утилітарних питань, сьогодні пов'язують і більш широкі проблеми, як то: свободи і примусу, кордонів приватного та публічного, балансу між виживанням і розвитком. Певний суспільний запит спрямований і до історика. Історію медицини актуалізовано стосовно різних параметрів: від великих зрушень та відкриттів у лікарській справі до найбільш значимого для гуманітарія соціального та світоглядного наповнення медицини. Питання лікарського середовища, діалогу лікаря та пацієнта, медикалізації простору, творення патологічних текстів на сьогодні актуальні для досліджень. І виклик гуманітаріям тут очевидний.

Дуже важливо, що фахова історіографія й поза соціальними запитами доволі плідно працювала в даній сфері, наукова актуальність котрої беззаперечна. Відтак, пропозиція історично-медичних досліджень сьогодні дуже велика — це академічні часо-

писи¹⁾ та книжкові серії²⁾, спеціальні інститути при університетах³⁾. Показово, що єдиний український прецедент теж постав і функціонував подібно: спеціалізований історико-медичний журнал «Агапіт» з 1994 по 2004 р. видавався під егідою Національного музею медицини України⁴⁾.

¹⁾Journal of the History of Medicine and allied Sciences; Social History of Medicine; Medical History (Cambridge); Іранське товариство дослідження перської медицини також видає часопис The Journal of Research on History of Medicine; у Хорватії виходить часопис Acta medico-historica Adriatica. У Німеччині виходить Archiv für Geschichte der Medizin (Sudhoffs Archiv) тощо.

²⁾У видавництві Кембриджу (Cambridge University Press) дана серія має назву Cambridge Studies in the History of Medicine, відоме видавництво Routledge видає з 2015 р. серію History of Medicine, подібну серію має Oxford University Press, у Манчестері (Manchester University Press) видається за редакції Девіда Кентора серія Social Histories of Medicine. Відомий своїми дослідженнями Центрально-Східноєвропейського простору Центрально-Європейський університет (Відень-Будапешт) (CEU) за редакцією Маріуша Турди видає у своєму видавництві «CEU Press Studies in History of Medicine» тощо.

³⁾Зокрема, Institut für Geschichte der Medizin в Гіссенському Юстус-Лібіг університеті, Institut für Ethik und Geschichte der Medizin в Грайсвальдському університеті, Das Institut für Geschichte der Medizin und Ethik in der Medizin при клініці Шаріте в Берліні. Подібні інститути є при університетах у Дрездені, Варцбургі, Дюссельдорфі, Геттингені, Мюнхені, Бохумі. Це практично трансформовані університетські кафедри на медичних факультетах.

⁴⁾Див.: Агапіт: український історико-медичний журнал. Київ, 1994–2004. (№1–15). Всього було опубліковано 15 чисел (з них 5 спарені) журналу. На жаль, журнал зараз малопомітний, а тексти не представлені у вільному доступі. Цікаво, що свого часу це був єдиний український гуманітарний журнал,

Слід зазначити, що спеціалізація досліджень призвела до певного відособлення таких студій. Професійний історик нерідко залишався поза цими викликами, віддавши історію медицини в руки медиків. Це незрідка призводило до втрати соціального і культурного контекстів. Сьогодні з певністю можна говорити про наявний методологічний поділ в одному випадку — це студії дослідників з медичним дипломом, що вивчають історію медицини. Такі тексти переважно стосуються персоналій, інституцій, методик лікування. Брак історичної освіти в їхніх авторів може істотно позначитися на тлумаченні джерел, звідси постають розлогі міркування про «систему охорони здоров'я» в Київській Русі тощо⁵⁾.

У той же час паралельно існує «медична історія» передусім соціального спрямування, котра вивчає: поширення медицини як засобу контролю та змін; набуття медициною нових суспільних ролей та вростання в соціум; впровадження у побут гігієни, фармацевтичних засобів та уваги до «будови тіла». Нові виклики призводять і до «нових правил» написання

індексований у б. д. Scopus, при цьому за 15 років жодна із 43-х індексованих статей не отримала у тій базі бодай одного цитування.

⁵⁾Навіть на українському матеріалі таких публікацій більше, ніж міг би сподіватися історик. Тільки один відповідний покажчик містить 1232 позиції текстів з історії медицини, опублікованих між 1992–2011 рр. Це також досить хороша нагода отримати уявлення про найбільш досліджувані питання. Див.: «Історія медицини та охорони здоров'я в Україні»: науково-допоміжний покажчик літератури. Частина 3 (1992–2011 рр.). Київ, 2012.

текстів. «Новий історизм» поєднав лікарську довідку із «класичним твором», а медичну сферу все частіше намагаються роздивитися через літературні тексти.

Коли поглянути на українську історіографію медицини XVIII–XIX ст. (з її корінням із радянського часу), можна помітити низку досить важливих зрушень вже у 60–70-ті рр. XX ст. У даному разі слід визнати доволі вагомий історіографічний спадок, що представлений низкою праць і діяльністю кількох доволі сміливих у низці тверджень та інтерпретації джерел істориків: Степана Верхрацького (Верхратського), Валентина Отамановського, Миколи Бородія⁶⁾. Але у своїй основі ця сфера постає досить бід-

⁶⁾Верхратский С. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине. *Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине*. Под ред. Б. Петрова, В. Братуся и К. Дупленко. Киев: Государственное медицинское издательство УРСР, 1954. С. 130–150; Верхрацький С. Сторінки історії медицини на Україні. *Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні*. Під ред. канд. мед. наук К. Дупленка. Київ, 1957. С. 15–57; Отамановский В. Реформы в Речи Посполитой, направленные на создание государственной системы здравоохранения и их значение для Правобережной Украины. *Советское здравоохранение*. 1959. №7. С. 35–41; Отамановський В. Перші аптеки на Україні. *Фармацевтичний журнал*. 1960. №2. С. 60–68; Бородий Н. Медики на Украине в XVIII веке. *Советское здравоохранение*. 1980. №9. С. 64–67; Бородій М. Архівні джерела з історії медицини на Лівобережній Україні у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 136–141; Його ж. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1984. № 5. С. 82–90; Його ж. Зародження медичної освіти на Україні (до 200-річчя). *Український історичний журнал*. 1987. № 10. С. 141–144.

ною, недостатньо систематизованою та дослідженою не рівномірно.

Вочевидь, унаслідок тяжіння до міждисциплінарності найбільш істотних зрушень слід очікувати від прочитання лікарських порадників, рукописних зібрань щодо лікувань, котрі поволі стають все помітнішими для пояснення уявлень про хвороби і зцілення⁷⁾. Іншою затребуваною тематикою є історія епідемій, котра сприяє ширшому тлумаченню появи стаціонарної лікарської допомоги у контексті державних ініціатив, як на східно-українських землях, так і по «обидва боки» Дніпра⁸⁾. Дослідження боротьби з пошестями покликані роздивитися зміни, вони оперують категоріями успіху чи невдач, зосереджуються на модернізації та на перший план висуюють постать імперського чиновника⁹⁾. Десь позаду залишається інший — застиглий світ, «медичні» уяв-

⁷⁾Диса К. Поради про репродукцію в медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія. Історичні науки*. Київ, 2019. Т. 2. С. 74–84; Костогриз К. Медичні порадники Гетьманщини в системі вченої та популярної медицини. *Український історичний збірник*. Київ, 2017. Вип. 19. С. 347–360.

⁸⁾Див. аналіз імперської політики щодо медицини у нещодавно захищеній дисертації Оксани Михед: Mykhed O. *Not by Force Alone: Russian Incorporation of the Dnieper Borderland, 1762–1800*. Doctoral dissertation. Harvard, 2014. Charter 4. *Public Health and the Establishment of Russian Rule in the Russo-Polish Borderland, 1762–85*. P. 212–277.

⁹⁾Див. детальніше: Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54; Подгорна А. «Дитяча чума»: віспа в Європі XVI–XVIII ст. та перші спроби

лення котрого будуть оприявлені як побічний результат вивчення справ про чари, чудесні зцілення, очікування богомольців¹⁰⁾. Це ще один з прикладів множинності можливих інтерпретацій та дієвості міждисциплінарного підходу.

У контексті міждисциплінарності також варто визнати і вторгнення «антропології» й етнографії, котрі прагнуть дослідити явища «народної медицини» з поширеними прикладами із минулого. Дані матеріали і узагальнені праці із історії «народних уявлень»¹¹⁾ істотною мірою є важливим дороговказом для істориків щодо подолання кордонів між гу-

боротьби з нею на Полтавщині. *Сумська старовина*. Вип. LIV. Суми, 2019. С. 10–12.

¹⁰⁾Див. наприклад: Кізлова А. Віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII — кінець XIX ст.). *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки та культури*. Вип. 7. Київ, 2008. С. 299–307; Кізлова А. Молебні та хресні ходи з мощами святих і чудотворними іконами під час епідемії у Києві XVIII–XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. пр. Чернівці: ЧНУ, 2012. Вип. 590/591: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 240–244; Яковенко Н. Творення локальних «просторів віри»: топографія і соціальна стратиграфія паломництв в Україні XVIII століття (за книгами чуд Почаївської та Охтирської богородичних ікон). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том CCLXXI. Львів, 2018. С. 209–230.

¹¹⁾Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ, 2009; Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ: Критика, 2011; Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013.

манітарними науками та потребою різноманітніших методологій.

Окреслене вище дає оптимізм сподіватися, що найближчим часом історія медицини таки посяде вагоме місце у міждисциплінарних студіях української історії. Принаймні для цього є усі підстави, наявні прецеденти та зразки для наслідування. Дане ж видання є спробою постановки окремих питань, котрі не завжди завершені відповідями. Утім, ці аспекти об'єднані територіально, вони стосуються насамперед імперських довколамедичних ініціатив в «підросійській» Україні. Локальності порушеним проблемам дотають і певні хронологічні розмитості, регіональні особливості і, нарешті, неодноманітність імперських практик. З іншого боку, в усіх розглядуваних сюжетах медицина поруч з ідеологемами порятунку постає як один із вагомих засобів контролю, частина дискурсу влади на певних теренах. У даній книзі попри істотні прогалини це виявляється доволі наочно.

Ще одним важливим аспектом вважаємо є те, що медичний чинник дозволяє «зшивати» історію XVIII і XIX ст., історію Гетьманщини (й інших теренів) і українських губерній з їх особливостями та спадком. Йдеться про дуже цікаву епоху зі співіснуванням «нового» унауковленого знання та традиційного релігійного світобачення, що особливо помітно з точки зору історії медицини. Так, один із сюжетів даного питання присвячений першим спробам вакцинації. Ми бачимо дивовижний парадокс, коли технології дозволяли успішно запобігати віспи

ще на початку XIX ст., але непопулярність щеплення унеможлиблювала істотний поступ у боротьбі з хворобою упродовж сотні років. Нові медичні знання самі по собі не спроможні «розчаклувати» світ. Це добре ілюструє й сьогоднішня аргументація в дискусіях про (не)доцільність щеплень — тут традиційна культура часто домінує над «вченою», почасти незалежно від рівня освіти чи соціальних статусів, що теж може бути потрактовано з точки зору *longue duree*. Відтак, назва цієї книжки — перефразування відомої метафори Макса Вебера про «розчаклування світу» з «притаманною нашій епосі інтелектуалізацією та раціоналізацією»¹²⁾. У нашому разі йдеться про позбавлення віри у чудесне зцілення, нові тлумачення хвороби, початки медицини як соціальних інституцій з контролем і домінуванням. Однак, як, власне, і всюди, ми спостерігатимемо велике співжиття раціоналізації та старих традиційних поглядів. Багато у чому — це стрижень, що об'єднує окремі частини цієї праці.

Слід зауважити, що дане видання було заплановане ще до спалаху епідемії й вбачалося спробою студій як докторів/докторок наук, так і молодих дослідників/дослідниць, на поєднанні соціальної та імперської історії з історією медичних практик. Основну увагу планувалося приділити насамперед жінці та дитині — як об'єктам та суб'єктам медика-

¹²⁾Див. досить неточний переклад українською «зняття зі світу чар»: Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки. Вебер М. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 1998. С. 336.

лізації. Почасти це вдалося, зокрема в сюжетах про сіамських близнюків, родопоміч та віспу. З іншого боку, ми говоримо про тотально патріархальне суспільство з відповідною специфікою джерел та активністю чоловіка в будь-якій сфері. Тому усі тексти (різного обсягу та підходів) все ж прагнуть показати великі складності постановня того, що на сьогодні вважається постійним і звиклим, — медичної системи.

Вочевидь, окремі сюжети книжки видадуться колегам надто описовими та констатуючими. На даному етапі ми не прагнули до концептуалізації. Головну мету видання вбачаємо у пожвавленні інтересу до історії медицини на українському матеріалі, активізації відповідних дискусій та досліджень. Поле для діяльності тут надто велике та незаповнене. Поміж іншим, стосовно теренів (у т. ч. й колишніх) Гетьманщини чи Слобожанщини ще належить дослідити історію фармацевтики, з досить невивченими, але важливими прецедентами функціонування аптек у Києві, Лубнах та в Харкові у XVIII ст. Іншим потенційно цікавим питанням є військове просування імперії, котре приносить систематизовану та контрольовану (нехай і з обмовками) медичну допомогу. Російсько-турецька війна 1734–1739 рр. призвела не лише до територіальних надбань та до епідемії, але і спричинила появу стаціонарних лікарів спочатку у Харкові, а потому і в гетьманській столиці Глухові. І тут може виявитися, що за лікарськими та аптечними правилами Київ істотно випереджав інші міста на даному просторі, що знову ж пояснюється політичними параметрами міста з особливими статуса-

ми та найвагомішою величиною. Відтак, стан медицини здатен пояснювати певні параметри існування міста, а згодом, напевне, стане одним із маркерів урбанізованого простору. Так само, медицина незрідка служить прикладом і міжкультурних контактів. Перша новітня (гражданським шрифтом) друкована книжка з медицини на території України, мабуть, була написана їдишем і видана у єврейській приватній друкарні¹³). Зрештою, ми говоримо про час і простір, де не можна ігнорувати важливість Церкви, або аж так істотно протиставляти нові медичні «знання» та традиційні церковні практики стосовно зцілення чи уникнення хвороби. XVIII–XIX ст. це той час, коли для порятунку від епідемії приймалися доволі жорсткі та ефективні санітарні міри, але паралельно відбувалися й хресні ходи та молебні з цією ж метою. Слід гадати, що регулярними учасниками обох «процедур» цілком могли бути одні й ті самі постаті, і ще належить дослідити, що саме вони вважали більш ефективним способом «розчаклування недуги».

Володимир МАСЛІЙЧУК,
Ігор СЕРДЮК

¹³) Це книжка Моше Маркузе «Ozer Yisrael», видана в Полицьку (на Волині) в 1790 р. Єдиний аналіз цієї праці: Шарафаненко О. Лікарська книга Моше Маркузе «Озер Ізраель»: модерна медицина vs традиційне єврейське лікування. Магістерська робота. Київ, 2020 (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).